

Петер Енглунд

Полтава

*Розповідь про загибель
однієї армії*

Харків «ФОЛІО»
2018

Зміст

ПРОЛОГ

1. Горностаї	11
--------------------	----

ГОТУВАННЯ ДО БИТВИ

2. У неділю вранці	15
3. Шлях на Полтаву.....	25
4. Війна	34
5. Похід.....	45
6. Анатомія поля бою.....	60
7. Шведське командування влаштовує військову нараду.....	78
8. У неділю ввечері	91

Б И Т В А

9. «Ну, з Богом, починаймо».....	107
10. «Не можна давати ворогові ані хвилини».....	120
11. «Ради Бога, кавалерію вперед!»	130
12. «Надаремно посилати людей на смерть»	145
13. «Дай Боже, щоб генерал-майор Рос нарешті з'явився»	151
14. «Ворог виходить зі своїх укріплень!»	163
15. «Він знає, що тут зі мною не мої, а королеві солдати»	169
16. «Нещасні, наївні барани, що йдуть на заклання»	177
17. «Жодна куля не влучить у солдата»	192
18. «Як трава під косою».....	201
19. «Їх і сам чорт не зупинить!»	207
20. «Усе йде шкереберть».....	216
21. «Коле, стріляє, валить і топче».....	225
22. «Усе пропало!»	239
23. «Усім негайно підтягтися сюди».....	251
24. «І купами тіла громадились навколо».....	260

ВІДСТУП

25. «100 000 рублів винагороди»	279
26. «Вони будуть битись, як я їм накажу»	287
27. «Захищатися чи здаватися у полон?».....	296
28. «І сльози наvertsалися на очі»	308

ЕПІЛОГ

29. «Лиш пригорща землі»	321
--------------------------------	-----

ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА

Джерела.....	327
Література	332
Скорочення.....	341
Список ілюстрацій	342

Горностай

Пам'ять — щось дивовижне. Довго після того, як катастрофа досягла трагічного кінця, і ще й перед своєю смертю в неволі він дуже чітко пам'ятав незвичайний випадок із горностаєм.

Сталося це третьої доби, задушливого, спекотного літнього дня, коли ніде було сховатися від сонця. Посірілий з втоми, роздратований і вимучений бігункою та гнітючою спекою, він шукав місця, де можна було б украсти собі трохи сну й прохолоди. Хтось, хто чув його нарікання і бачив, як йому тяжко, влаштував для нього імпровізований заслін від сонця: біля невеликого воза на пару держаків від хоругов напнув плаща. Сповнений вдячності, він скинув із себе сурдута й камізельку, йому постелили ще якісь лахи, а під голову поклали капелюха і згорненого плаща.

Дуже швидко йому стало якось незатишно: під головою в нього щось ворушилося. Він злякано сів на своїй постелі — адже це могла бути гадюка чи якесь інше небезпечне страховисько. Уважно оглянувши плаща в головах і нічого в ньому не знайшовши, він вирішив, що сам спричинив той шурхіт, і знову ліг. Минула якась хвилина, і під головою в нього знову щось заворушилося, цього разу дужче. Він зірвався на ноги й обережно підняв плаща. Під ним, у капелюсі, з'явилася голівка горностає, з'явилась і швидко сховалася. Він миттю схопив руками капелюха за криси, і тваринка опинилася в полоні. Він покликав тих, що стояли поблизу, й показав, як полонив живого-живісінького горностає. Хтось надяг товсту рукавицю і спіймав дряпуче звірення. Усі почали зацікавлено й докладно оглядати його.

Йому саянула думка: усі вони, як цей горностає, полонені. Усі опинилися в пастці. Як ця тваринка, що її вони міцно тримали. Він звелів їм випустити горностає цілим на волю, а подумки попросив Бога, аби

так само, як це полонене звірятко несподівано отримало волю, усі вони якимось дивом «із цього бойовища неушкоджені вийшли».

Того року сталося чимало подій. Була найхолодніша зима з усіх, які тільки пам'ятали люди, і у Франції знову виник голод. В Англії один чоловік на прізвище Річард Стіл почав видавати часопис «The Tatler»¹, що згодом здобув такого розголосу, а в Італії почали розкопувати Геркуланум. Біля берегів Чилі з одного з островів Хуан-Фернандес якесь судно підібрало залишеного моряка, Александра Селкірка, що пробув там на самоті чотири роки; йому випало стати прототипом Робінзона Крузо. Афганці в Кандагарі підняли повстання проти персів, а в Японії прийшов до влади новий, швидкий на реформи сегун² Токугава Єнобу. А десь в Україні чоловік випустив на волю спійманого горностая, немов закликаючи цим вищу силу відвернути катастрофу. Той чоловік не міг знати, що не мине й доби, як він сам і завершить ту катастрофу.

---

¹ «Пліткар» (англ.).

² Сегун — титул військових правителів у Японії 1192 – 1867 рр., що позбавили імператора реальної влади. Від самого початку цей титул став спадковим.

У неділю вранці

Війна шаленіла вже довгих дев'ять років, і ті, хто того літнього ранку зумів би прочитати всі знаки, побачив би, що вирішальне станеться дуже швидко, може, навіть через день-два. Була неділя, і навколо непоказного українського міста Полтави стояли одне проти одного два великих війська — шведське та російське. Вони були, мов два дикі звірі, що завмерли носом до носа, напружено пригнувшись, готові вмент кинутись одне на одного. Російське військо обережно, крок за кроком, наближалося до міста, яке облягли шведи. Тепер російські полки стояли біля Яківців, за якихось п'ять кілометрів від нього. Шведській сторожовій охороні видно було, як завзято працювали росіяни, щоб укріпити свій новий табір. Шведське військо також старанно готувалося до тієї запеклої проби сил. Військові частини, досі розсіяні по українському степу, були стягнені до околиць Полтави й лаштувалися до бою. Дикі звірі стояли, ляскаючи себе хвостами, ладні вчепитися один в одного; ішлося тільки про те, хто, люто пирхаючи, завдасть першого удару.

Протягом минулого тижня дві армії дедалі частіше стикалися одна з одною. Гарячі дні в повняві літа минали в постійних зачіпках. Раз по раз спалахували дрібні бої, що їх переважно починали росіяни. Цей день, 27 червня 1709 року, не був винятком. Уже рано-вранці в розташуванні шведських військ залунали сонні голоси тривоги. Два ескадрони російської кавалерії промчали повз зовнішню варту, вбили кількох солдатів, проникли майже в самий табір і вернулися назад. Невдовзі здебільшого відновився звичайний лад, а оскільки була друга неділя після Зелених свят, то близько десятої години мала початися Служба Божа.

Щодо релігійних справ у шведській армії дотримувалися дуже суворої дисципліни — усі мали ставати до спільної молитви вранці та ввечері і бути присутніми на Службі Божій кожної неділі й кожного свята. Цьому звичаєві надавали великої ваги і відступали від нього тільки у найскрут-

ніших випадках, і то не завжди. Хоч який страхітливий холод стояв тієї суворої зими, хоч багато було таких, що повідморожували ноги й навіть позамерзали на смерть, військо щодня збиралося на молитву під голим небом.

Тієї неділі король Карл XII був присутній на Службі Божій лейб-гвардії. Проповідь виголошував тридцятисемирічний батальйонний священник Андреас Вестерман. Він служив у війську п'ятий рік. Його покликали під королівські прапори 1705 року, десь через шість місяців після одруження. За ці роки, поки він був у поході, дружина і єдиний син померли, залишивши його самотнім. Чоловік, що того ранку правив Службу Божу лейб-гвардійцям, які стояли навколішки, був освічений. Свого часу він захистив дисертацію під вишуканою назвою «*De Adiphoria in bello, vulgo neutralitate*»¹. Але тепер війна присилувала його занурити руки в бридку і брудну дійсність, дуже далеку від учених роздумів, бучних ювілеїв та інших вишуканих академічних заходів. Рік тому під Головчином він ходив навколо по болоті і причащав умираючих, що криком кричали в баговинні. Минулої зими він великим зусиллям змушував себе відвідувати шпитальні бараки, повні вмираючих і ампутованих, що тхнули гноем і брудом.

Вестерман і його колеги були важливою ланкою в механізмі Каролінської армії. Вони втішали поранених та умираючих. Вони суворо наглядали за всім побутом вояків і відповідали за дотримання всіх релігійних обрядів. Цих людей можна було зрозуміти, тільки усвідомивши, що всі вони були побожні й релігія була невід'ємною частиною їхнього світогляду; атеїзм у ті часи практично був неможливий. Люди не могли уявити собі світу без Бога. Світ був темний і холодний, а людина — мала й гола, віддана у своїй недосконалості на велику всемогутність Бога. Релігія була дуже важливим засобом впливу на народ і контролю над ним, чи то були селяни, чи солдати. В армії намагалися додавати відваги солдатам і приглушувати їхній страх, прищеплюючи їм різні релігійні постулати, частина яких була просто-таки взірцями чистого фаталізму. Наприклад, штурм ворожої батареї завжди був кривавий і пов'язаний з великими втратами, бо гармати мали високу скорострільність. А солдатам під час такого штурму веліли не шукати захистку від ворожого вогню. Вони повинні були йти випростані, високо піднісши голови, і вважати, що «без Божої волі в солдата не влучить жодна куля, чи він ітиме рівно, чи буде пригинатися». Після бою офіцери, мовлячи про полеглих, знову нагадували,

---

¹ «Про байдужість до війни, по-простацькому нейтралітет» (лат.).

Обряд причащення

що на все була Божа воля. Отже, можна було сподіватися, що той загін у новому бою битиметься так само «хоробро й самовіддано». Похідні священники, такі як Вестерман, відігравали важливу роль у підтримуванні дисципліни і бойового духу серед вояків. Вони були немов поліція, що наглядала за їхньою душею та тілом. Релігійна дисципліна, серед іншого й у формі тієї вранішньої молитви, була однією з ланок дотримання дисципліни взагалі. Солдати молилися Всевишньому, щоб він навчив їх бути вірними королеві і «ревно виконувати все, хоч би що від його імені загадували мені мої командири». Церковні слуги мали відігравати також свою роль і в самій битві. Звичайно вони йшли на поле бою, щоб підбадьорювати свою паству і стежити за нею. Було багато випадків, коли священники гинули в бою, наприклад, коли вони намагалися повернути солдатів, що відступали, назад під кулі й гарматний вогонь.

Суворі церковні дисципліни в армії стануть зрозумілішими, коли ми усвідомимо, що всі ці люди були твердо переконані в тому, що Бог безпосередньо впливає на успіхи у війні. В одному статуті піхоти було чітко зазначено, що «оскільки все благословіння походить від Всевишнього,